

Presztízs és stigma többnyelvű környezetben

A nyelv nemcsak a gondolatok megformálásának és kifejezésének eszköze, hanem a nyelvet használó közösség jelképe (1) is, feladata pedig jelezni (és elfogadtatni) a csoport számára elérhető (vagy neki tulajdonítható) társadalmi státust. Az utóbbi több szempontból fontos tulajdonság: egyrészt egyenértékű a hivatalos elismeréssel, ami erősíti a nyelv társadalmi helyzetét, másrészt pozitív hatással van a társadalom egészére.

A presztízs (prestige) és a stigma/stigmatizáció (stigmatization) két a nyelvi attitűdöktől (language attitudes) el nem választható, egymással ellentétes fogalom. Az attitűdök társadalmi eredetűek, de erős hatással lehetnek többek között a szociolingvisztikai jellegű nyelvi változásokra. Ez azért lehetséges, mert kapcsolatban állnak az identitásjelzéssel (acts of identity), azzal, ahogyan a beszélő valamely nyelvi csoporthoz való tartozását jelzi. (2) Az attitűdök meghatározásából következik, hogy az alábbiakban vizsgálandó jelenségek szintén társadalmi eredetűek: a presztízs az egyén/csoport valamilyen pozitív (vagy olyannak tartott) tulajdonsága alapján megszerzett társadalmi elismertség, a stigma pedig ennek ellentéte. Minden nyelv életképessége függ tőlük: minél nagyobb a presztízs és minél kisebb a stigmatizáltsága, annál tágabb a használati köre, ebből kifolyólag pedig nagyobb a fennmaradási potenciálja. (3) A nyelvi kisebbségek (language minorities) esetében ez kiemelten fontos, mert a többnyelvű közösségek (4) bilingviseinek nyelvválasztását, ennek függvényeként pedig a kisebbségi nyelv megmaradását vagy visszaszorulását döntően befolyásolja a viszony a kisebbségi nyelvhez az államban, illetve a különböző társadalmi csoportokban. (5) A nyelvi attitűdök milyensége ugyanis növeli/csökkenti a kisebbségi nyelv fennmaradási esélyeit.

Írásunkban egy 1997-ben, szerb nyelven tanuló újvidéki magyar főiskolai és egyetemi hallgatók körében végzett szociolingvisztikai kutatás (6) folytatásának (rész)eredményei olvashatók. E vizsgálat célja a vajdasági magyar közösség sajátos rétegének, az általános iskola felsősei, középiskolások és a felsőoktatási intézményekbe járók kétnyelvűségének és ebből eredő jellegetességeinek feltárása. Ez a munka a presztízs-stigma kettősséget az általános iskola felső, magyar tannyelvű tagozataiba járó alpopulációján, illetve az innen véletlenszerűen kiválasztott mintán vizsgálja.

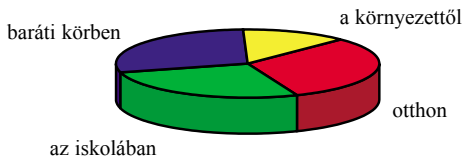
A vizsgálati alanyok (53 lány és 39 fiú) Tisza menti településeken (Becsén, Péterrévén, Moholon, Szenttamáson) élnek, tehát a tömbmagyarságból kerültek ki: 91,42 százalékuk magyar, 5,71 százalékuk szerb anyanyelvűnek vallotta magát. Az utóbbiak vegyes házasságból (7) származnak, de nem mindegyik vegyes házasságból származó megkérdezett tartja magát szerb anyanyelvűnek. A szülők anyanyelvét tekintve az anyák 91,42 százaléka, az apák 87,14 százaléka magyar, 4,28, illetve 8,57 százaléka szerb, 0, valamint 1,42 százaléka horvát. (1. ábra)

A presztízs-stigma ellentét vizsgálata a beszélőközösség szintjén kérdőíves módszerrel (8) begyűjtött adatokon zajlott, célja pedig annak megállapítása volt, hogy milyen tényleges, esetleg szimbolikus szerepet tölt be az első, illetve második nyelv az általános iskoláskorúak kommunikációjában (9), ezen ugyanis lemérhető, mekkora az anyanyelv

1. ábra: 1) az édesanyák anyanyelve; 2) az édesapák anyanyelve

presztízse, esetleg stigmatizáltsága a vizsgált mintában/közösségben. A többnyelvű csoportok legfontosabb tulajdonságainak egyike, hogy nyelveik eloszlása, egymáshoz való viszonya (10) aszimmetrikus: az első a közösség eredeti nyelve, egyben fő azonosító jegye, a második járulékos, gyakran az állam hivatalos nyelve. E különbség megmutatkozik az elsajátítás időpontjában is: az első nyelvet az egyén otthon anyanyelvként, a másodikat leggyakrabban a családon kívül, a környezet nyelveként tanulja meg. Azért leggyakrabban, mert az adatok mást mutatnak: az alanyok a szerbet körülbelül azonos arányban sajátították el otthon (31,42 százalék), az iskolában (27,14 százalék) és baráti körben (28,57 százalék), de nem kicsi azoknak a száma sem, akik a szomszédoktól, illetve a környezet-től tanulták meg (12,85 százalék):

2. ábra

Érdeemes kitérni arra, hogy sokan odahaza tanultak meg szerbül, holott a megkérdezettek többsége egynyelvű, magyar családból származik. Ez a tény első pillantásra riasztónak tűnhet, mert esetleg a nyelvcsere (language shift) kezdetét sugallja, itt azonban inkább egyszerűen arról van szó, hogy a szülők jónak látják korán, gyakran még óvodába indulás előtt megismertetni gyermeküket a környezet nyelvével. (11) Ez a hozzáállás nem ritka a többnyelvű közösségekben.

A presztízs és a stigma közötti ellentét szintjének meghatározására vonatkozó kérdések néhány kategóriába sorolhatók.

Egyrészt: az alany melyik nyelvet helyezi előtérbe az adott szituációban:

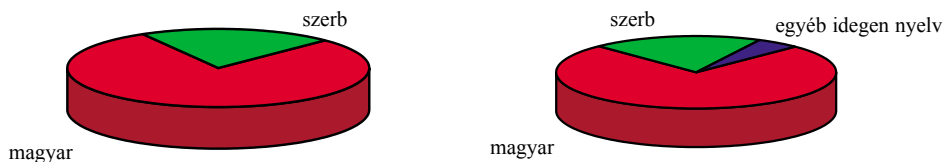
- művelődési szférában;
- nyilvánosságban;
- kognitív folyamatok és expresszív nyelvhasználat terén?

Azután: milyen a vizsgálati alany véleménye anyanyelvről?

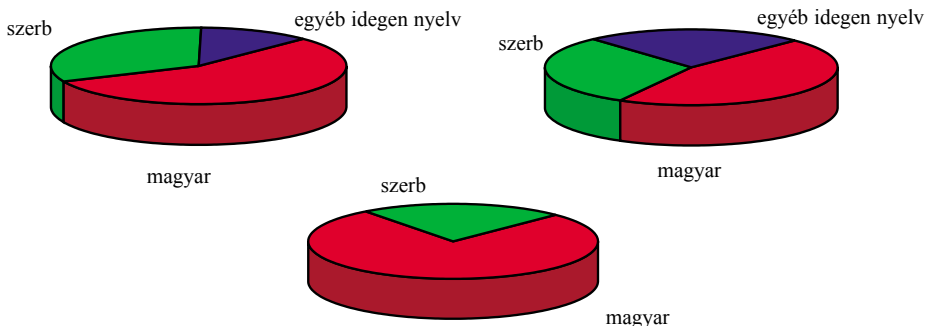
S végül: milyen a környezet nyelvét anyanyelvként beszélők viszonya a kisebbségi beszélőhöz?

Az első és a második nyelvnek egy közösségen belüli használata jól tükrözi a presztízs és a stigma szintjét. A vizsgált csoportban uralkodó viszonyokra többek között azokból a válaszokból lehet következtetni, amelyek a művelődési szférában (12) érvényesülő szokásokra vonatkozó kérdésekre születtek. E téren kiderült, hogy a megkérdezett általános iskolások 87,14 százaléka magyar és szerb nyelvű napilapot egyaránt olvas (13), 22,85 százalékuk pedig magyar és szerb nyelvű hetilapot is, vagyis, habár az anyanyelvű lapok dominálnak, sajtótermékeket mindkét nyelven olvasnak, továbbá 5,71 százalékuk idegen, általában német és angol hetilapot is forgat. (3. ábra) A szépirodalmat első-sorban magyarul olvassák (84,28 százalék).

Az elektronikus média (rádió, televízió) adásai esetében hasonló a helyzet (4. ábra): a

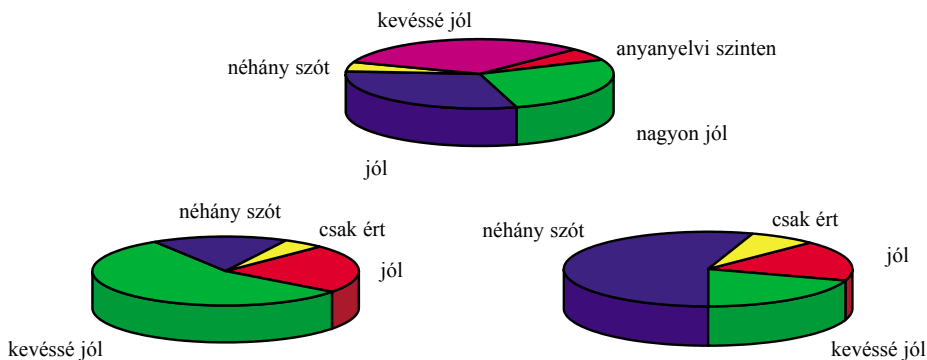

3. ábra: 1) napilapok; 2) hetilapok

4. ábra: 1) játékfilmek; 2) szórakoztató műsorok; 3) hírek

játékfilmeket az alanyok 90 százaléka leggyakrabban magyarul (magyarországi adókon) követi, de 60 százalékuk szerb nyelven is, továbbá 47,14 százalékuk nézi a műholdas csatornák idegen nyelvű műsorait. Szórakoztató műsort elsősorban magyarul (92,85 százalék) néznek, de követik az ilyen jellegű szerb (52,85 százalék), illetve idegen nyelvű adásokat is (20 százalék). Feltűnő, hogy az általános iskolások érdeklődnek a híradók iránt: 82,85 százalékuk nézi a magyar nyelvű (ebben az esetben nem kizárólag magyarországi) tájékoztató műsorokat, ugyanakkor a megkérdezetteknek csak 24,28 százalékát érdeklik a szerb nyelvű híradók(!).

5. ábra: 1) szerb nyelvű; 2) német nyelvű; 3) angol nyelvű beszédképesség szintje

A különböző nyelvekben való jártasságot illetően elég érdekes, sőt az idegen nyelvekkel kapcsolatban elgondolkodtató kép rajzolódott ki. (5. ábra) Az elvárásnak megfelelően a vizsgálati csoport szerb, illetve második nyelvű beszédképessége a legjobb: 5,71 százalék (ugyanannyi, amennyi szerb anyanyelvűnek vallja magát) anyanyelvi szinten, 25,71 százalék nagyon jól, 28,57 százalék jól, 30 százalék pedig kevésbé jól beszéli a nyelvet, 4,28 százalék viszont alig néhány szót tud. Az írással, olvasással túlnyomó többség

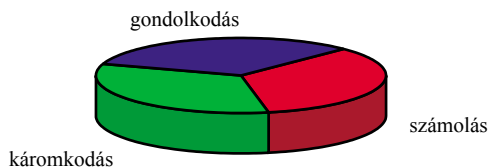
ségüknek (94,28 százalék) nincs gondja. Az idegen nyelvek közül németül az alanyok 20 százaléka jól, 48,57 százaléka kevésbé jól beszél, 14,28 százaléka alig néhány szót ismer. Angolul 10 százaléka jól, 11,42 százaléka kevésbé jól tud, legtöbben (31,42 százalék) azonban alig néhány szóig jutottak el. Mindkét idegen nyelv esetében az alanyok 4,28 százaléka csak érti a nyelvet. Az írás- és olvasáskészséget illetően a helyzet a következő: németül a tanulók 12,85 százaléka, angolul 20 százaléka ír és olvas, 5,71 százalék, illetve 8,57 százalék csak olvas, 18,57 százalék, valamint 60 százalék se nem ír, se nem olvas.

A nyilvánosságbeli használat jól tükrözi a nyelv társadalomban elfoglalt helyét, így presztízsének vagy stigmatizáltságának fokát. Az erre vonatkozó kérdéskor a megkérdezetteknek meg kellett jelölniük, hogy a felsorolt helyzetekben melyik nyelvet használják leggyakrabban. A válaszok azt mutatják (*1. táblázat*), hogy általában mindkettőt, ha azonban választaniuk kell, akkor az anyanyelvüket részesítik előnyben.

	csak magyart	csak szerbet	mindkettőt
boltban	14,28	1,42	82,85
orvosnál	18,57	12,85	65,71
a postán	25,71	14,28	58,57
rendőrségen	5,72	32,85	47,14
idegen megszólításakor	12,85	12,85	68,57

1. táblázat (százalék)

A kognitív folyamatok és az expresszív nyelvhasználat nyelvének kérdése csak közvetetten kapcsolódik e tanulmány témájához: arról szolgáltat adatokat, hogy milyen mértékű a nyelvcsere a vizsgált csoportban, ugyanis mind a kognitív folyamatok, tehát a gondolkodás és a számolás, mind az expresszív nyelvhasználat (káromkodás) nyelvének kiválasztása spontánul történik. A nyelvcsere megléte, illetve mértéke viszont utal a nyelv társadalmi elfogadottságára vagy megbélyegzettségére. E tekintetben az eredmények több mint megnyugtatóak: a megkérdezettek 97,14 százaléka számoláskor, 92,85 százaléka káromkodás közben, 91,42 százaléka pedig gondolkodás közben a magyart használja. (*6. ábra*)

6. ábra

A vizsgálati alanyok anyanyelvükről alkotott véleménye adja talán a legreálisabb képet arról, milyen a nyelv perspektívája a kisebbségi beszélőközösségben, nyelvük megmaradása ugyanis elsősorban a csoport tagjainak hozzá való viszonyulásától függ. A megkérdezettek óriási többsége (98,57 százalék) büszke anyanyelvére, egy sajátos, a többségtől eltérő vonásokkal rendelkező csoporthoz való tartozásuk kifejezőeszközét látják benne, ebből kifolyólag pedig fontos nekik, hogy környezetükben használhassák (87,14 százalék). Ugyanakkor, s ezt kifejezett pozitívumként kell értelmezni, nyitottak a környezet nyelve iránt is: természetesnek tartják, hogy tudniuk kell szerbül (87,14 százalék) – „együtt élünk, meg kell értenünk egymást” (14) –, de elvárják, hogy a többségi csoport tagjai „legalább egy kicsit” tudjanak magyarul (78,57 százalék), mert „így illene”.

Egy-egy kisebbségi közösség megmaradása vagy beolvadásának gyorsasága a fentiek kivül attól is függ, hogyan viszonyul hozzá a többségi csoport: elfogadja-e valami-

lyen mértékben, vagy elutasítja. E tekintetben szintén főleg pozitív élményeik vannak a megkérdezett általános iskolásoknak, hiszen háromnegyed részük még nem tapasztalt olyat, hogy rászóltak volna, ne beszéljen magyarul, és eddig nem csúfolták őket nemzeti hovartartozásuk miatt sem (2. táblázat):

	rászóltak már, ne beszéljen magyarul	csúfolták már, mert magyar
igen	22,85	14,28
nem	75,71	82,85

2. táblázat (százalék)

A többnyelvű csoportokban a nyelvek különböző helyzetet foglalnak el: meghatározható első és második, erős és gyenge nyelv. (15) Minél tágabb a használati köre, amit elsősorban a társadalmi, politikai és történeti tényezők befolyásolnak – továbbá a magán-, kulturális, tudományos szféra, a hivatali jellegű anyanyelvi kommunikáció lehetősége, az ezzel összefüggő hivatalos státusz, az oktatásban elfoglalt pozíció, demográfiai, földrajzi stb. adottságok –, annál erősebb a nyelv és fordítva. E szempontok alapján a szakirodalom a többnyelvű csoportoknak két alaptípusát határozza meg:

- az első nyelv erős, a második gyenge;
- az első nyelv gyenge, a második erős.

A vizsgált mintában a kétnyelvű csoportok ritkább első változata mutatható ki: az anyanyelv-első nyelv erős, a második-környezetnyelv gyenge. Ennek kézenfekvő a magyarázata: a vizsgált alanyok életük nagy részét még olyan környezetben töltik (iskola), amely kétnyelvű ugyan (mivel vannak szerb tannyelvű tagozatok is), ők azonban legtöbbször anyanyelvüket használják, tehát olyan kétnyelvűségben élnek, amelyben a magyar/anyanyelv/kisebbségi nyelv dominanciája erőteljesen felismerhető. (16) Ennek a ténynek nagy fontossága van, ugyanis, ha ebben a korban a kisebbségi gyerekek anyanyelvének az iskolában (amely számukra lényegében a társadalom kicsiben) nincs kedvező fogadtatása, ha nem szerepel tannyelvként és nem oktatják tantárgyként (a kisebbségi és többségi gyerekeknek egyaránt!), akkor ez mindkét csoportnak azt sugallja, hogy nemcsak a kisebbségi nyelvet beszélő egyének, hanem a kisebbségi közösség egésze is kevésbé értékes, mint a többségi. Ami ezt illeti, a vizsgálatban részt vevők iskoláiban a magyar nemcsak tannyelv és tantárgy (a magyar osztályokban), hanem megvan annak a lehetősége is, hogy a szerb tagozatokba járók fakultatív tantárgyként tanulják a magyart. Ez a tárgy eredetileg a vegyes házasságokból származó és elméletileg kétnyelvű gyerekeknek volt fenntartva, gyarapszik azonban azoknak a(z) egynyelvű) szerb tanulóknak a száma, akik szintén élnek ezzel a lehetőséggel, ami arról tanúskodik, hogy, legalábbis ott, ahol a felmérés készült, a kisebbségi nyelv még társadalmilag elismert.

A 12–15 éves általános iskolás kisebbségi csoport szociolingvisztikai vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy e korosztály mindennapi kommunikációjában az anyanyelvnek domináns szerep jut attól függetlenül, hogy mindannyian, kisebbségiek lévén, kétnyelvűek. Ez az állapot azonban idővel szükségszerűen változni fog, mert a megkérdezettek nagy része olyan környezetekbe/közösségekbe kerül majd (középsiskola, egyetem stb.), ahol a magyar ritkábban használható, illetve ahol nem a magyar a kommunikáció elsődleges eszköze. Ettől eltekintve a nyelvcsere (language shift), tehát az, hogy egy közösség egy másik, általában a többségi nyelvre tér át, hosszú távon nem áll fenn. Figyelemre méltó még, hogy a mindennapi kommunikációban az általános iskolások általában az anyanyelvüket választják, mert jelzi, hogy egy konkrét beszédhelyzetben a vizsgálati alany miként definiálja önmagát: a saját nyelvét beszélő kisebbségi csoporthoz tartozónak érzi-e még magát, vagy már beolvadt a többségi közösségbe. A minta nyelvválasztási szokásai a közösség egészében uralkodó nyelvmegtartás (language mainte-

nance) tényére is utalnak: a vajdasági magyar közösség még saját, eredeti nyelvét beszéli. A vajdasági magyar közösség egészére nézve fontos, hogy a vizsgált csoportban az anyanyelvnek nyilvánvaló presztízse (overt prestige) van.

A vajdasági magyar kisebbség általános iskoláskorú mintájának vizsgálati eredményei összevethetők a korábban említett, egyetemisták között elvégzett kutatás néhány vonatkozásával. A megkérdezett egyetemisták túlnyomó többsége, az iskolásokkal szemben, a környezettől/a szomszédoktól tanulta meg a szerb/második nyelvet. A nyelvtanulás náluk is általában még a beiskolázás előtt megkezdődött. A nyelvhasználati szinterek elemzésének eredményei azt mutatják, hogy míg az általános iskolások kétnyelvűségében az anyanyelv domináns, addig az egyetemisták a szerbet/államnyelvet előnyben részesítő kétnyelvűségben élnek. Ez azzal magyarázható, hogy a 12–15 évesek környezetében (az iskolában) akadály nélkül használható a magyar nyelv, az egyetemen viszont szinte soha, kivéve a magyar anyanyelvű kollégákkal, illetve tanárokkal való társalgást. Mindkét vizsgálati csoportban az anyanyelvnek identitásmegőrző szerepe van, az egyetemisták szerint is nyilvánvaló presztízzsel rendelkezik, a felfelé irányuló mobilitás eszközének azonban elsősorban a környezetnyelvet tartják.

Jegyzet

- (1) SKUTNAB KANGAS, Tove: *Bilingvizam da ili ne. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*. Beograd, 1991. 364. old.
- (2) TRUDGILL, Peter: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1997. 58. old.
- (3) HERMAN József: *Gondolatok a közösségi kétnyelvűségről*. Magyar Nyelv, 1987/4. sz. 450. old.
- (4) TRUDGILL: i. m. 84. old.
- (5) KISS Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp, 1995. 142–143. old.
- (6) BENE Annamária: *Vajdaság, egyetem, kétnyelvűség*. Iskolakultúra, 2000/5. sz. 3–13. old.
- (7) Vegyes házasság = itt: két különböző, magyar és szerb nemzetiségű személyek házassága
- (8) Az adatok begyűjtésére használt kérdőív az egyetemisták között végzett felmérésben alkalmazott ív némileg módosított, a korosztályhoz igazított változata.
- (9) BARTHA Csilla: *A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései*. Magyar Nyelvtör, 1996/3. sz. 274. old.
- (10) HERMANN: i. m. 451. old.
- (11) Természetesen vannak olyan esetek (sőt ez egyre gyakrabban fordul elő), amikor a magyar szülők kizárólag szerbül tanítják meg gyermeküket, mert úgy gondolják, csak ezen a nyelven fog boldogulni, ilyen alany azonban nem fordult elő a vizsgálatban, mert ezek a gyerekek szerb tannyelvű tagozatokon tanulnak.
- (12) A művelődési szféra itt az írott és az elektronikus médiumokra, a szépirodalomra, valamint bizonyos nyelveken való jártasságra vonatkozik.
- (13) Természetesen nem napi rendszerességgel, ez azonban az általános iskolásoktól nem is követelhető meg.
- (14) Idézőjelben a megkérdezettek véleményei találhatók.
- (15) HERMANN: i. m. 450. old.
- (16) FÜLEI-SZÁNTÓ Endre: *Bomló kétnyelvűség*. In: KONTRA Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp, 1992. 39. old.